

ԱՐՄԵՆՈՒԶԻ ՂԱՄՐԱՐՑԱՆ

ԱՆԿԼՈՒԹՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄ 1913 Թ.

1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետևի վանք Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերում առաջին անգամ միջազգային դիվանագիտության խնդիր գրանցված Հայկական հարցը իր լուծումը չստացավ XIX դարի վերջին տասնամյակներին և ավելի ու ավելի բարդանալով, շարունակվեց մնալ միջազգային դիվանագիտության ուշադրության կենտրոնում նաև XX դարի սկզբին: Հայկական հարցը Մեծ տերություններին հետաքրքրում էր այնքանով, որքանով այն կարող էր ծառայել իրենց նվաճողական քաղաքականության շահերին: Այդ էր պատճառը, որ XX դարի սկզբին՝ Բալկանյան պատերազմների ընթացքում նորից վերաբացված Հայկական հարցը ավելի սրվեց առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին, երբ օրակարգում էր աշխարհի վերաբաժանումը:

1912 թ. աշնանից Հայկական հարցը, որը հանգում էր Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու խնդրին, նորից դարձավ միջազգային շահարկության առարկա:

Թուրքական կառավարությունը տեսնելով, որ Հայկական հարցը դառնում է տերությունների քննարկման նյութ, փորձեց կրկին սեպ խրել դաշնակիցների միջև, նրանց հակասություններն ու տարաձայնություններն օգտագործել Հայկական հարցի լուծումը տապալելու համար:

Բարձր Դուռը բարենորոգումների իրագործման հարցով որոշում է դիմել միայն Անգլիային, վերջինիս հակադրելով Ռուսաստանին և Ֆրանսիային¹։

1913 թ. ապրիլի 24-ին թուրքական կառավարությունը լոնդոնում իր դեսպան Թևֆիկ փաշայի միջոցով դիմում է բրիտանական կառավարությանը՝ անգլիական ծառայողներ վարձելու խնդրանքով։ Վերջիններիս անհրաժեշտությունն առաջացել էր «Վիլայեթների նոր օրենքի» հետ կապված, որն ընդունվել էր Թուրքիայի կառավարության կողմից և պետք է իրագործվեր Անատոլիայի Արևելյան և Հյուսիսային սեկտորներում, Արևելյան սեկտորն ընդգրկում էր Վան, Բիթլիս, Խարբերդ և Դիարբեքիր, իսկ Հյուսիսայինը՝ Էրզրում, Սվադ և Տրապիզոն վիլայեթները։

Թուրքերը Անգլիայի կառավարությանը խնդրում էին յուրաքանչյուր սեկտորի համար իրենց տրամադրել ժանդարմերիայի մեկական տեսուչ, յուրաքանչյուր վիլայեթի համար՝ ժանդարմերիայի մեկական սպա, գլուղատնտեսության, հասարակական աշխատանքների և ներքին գործերի նախարարությունների համար՝ մեկական խորհրդական։ Բացի խորհրդականից ներքին գործերի նախարարության համար պահանջվում էր նաև գլխավոր տեսուչ²։

Դիմելով Անգլիային, թուրքական կառավարությունը վկայակոչում էր 1878 թ. հունիսի 4-ի անգլո-թուրքական դաշնագիրը, որի համաձայն սուլթանը Անգլիային խոստացել էր բարենորոգումներ անցկացնել՝ ապահովելու համար քրիստոնյա հպատակների բարվոք կառավարումը և պաշտպանությունը։

Այսպիսով, թուրքական կառավարությունը ցուցաբերելով կեղծավոր քաղաքականություն բարենորոգումներ անց-

¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828—1923), Երևան, 1972, էջ 178.

² „British Documents on the Origins of the War“, vol. X, part I, № 480 (այսուհետև՝ BDOW).

կացնելու վերաբերյալ, առաջին հերթին աշխատում էր կան-
խել Ռուսաստանի հնարավոր միջամտությունը:

Թուրքիայի առաջարկը լուրջ քննարկման առարկա դար-
ձավ անգլիացիների համար, Արտաքին գործերի նախարա-
րությունում իշխում էին տարբեր կարծիքներ, նախարարու-
թյան քարտուղարներ Լ. Մալլեթը և Ա. Նորմանը մեծ ոգևո-
րություն էին ցուցաբերում այս հարցի կապակցությամբ և
գտնում էին, որ առաջարկն անմիջապես պետք է ընդունել:
Լ. Մալլեթը նշում էր, որ հարցն ինքնին կարևոր քաղաքական
բնույթ ունի: Ի տարբերություն նրանց, արտաքին գործերի
փոխնախարար Ա. Նիքոլսոնը գտնում էր, որ առաջարկի ըն-
դունումը վտանգավոր է, քանզի այն նոր խնդիրներ ու բար-
դություններ առաջ կբերեր թե՛ Անգլիայի, թե՛ Բարձր Դռան
համար:

Անգլիայի արտգործնախարարությանը մտահոգում էին
հետևյալ հարցերը. 1) ընդունել, թե՞ չընդունել թուրքական
խնդրանքն ընդհանրապես, 2) ընդունել ամբողջությամբ, թե՞
միայն մասամբ, 3) ի՞նչ արձագանք կստանա նրանց հա-
մաձայնությունը մյուս մեծ տերությունների կողմից:

Առաջին հարցի վերաբերյալ քննարկումն իհարկե ձեա-
կան բնույթ ունեւր: Անգլիական կառավարությունը լավ էր
գիտակցում, որ Թուրքիայի ընտրությունը պատահական չէր
և, բացի այդ, կառավարությունն ու արտգործնախարարու-
թյան ղեկավարները ոչ մի դեպքում չէին հրաժարվի այն
փայլուն հնարավորություններից, որպիսիք ստեղծվում էին
Թուրքիայի առաջարկությամբ: Առաջարկի ընդունումն Անգ-
լիային հնարավորություն կտար իր ազդեցությունը տարածել
Փոքր Ասիայում և այս տարածաշրջանում աստիճանաբար ի-
րագործել իր տնտեսական, առևտրական ու քաղաքական
նպատակները: Դրա շնորհիվ Անգլիան կկարողանար նվա-
զեցնել իր գլխավոր հակառակորդի՝ Գերմանիայի աճող ազ-
դեցությունը Թուրքիայում: Անգլիայի համար շատ և շատ
կարևոր էր նման հնարավորության ձեռքբերումը:

Թուրքիային դրական պատասխան տալու համար անգլիական կառավարությունը հիմք էր ընդունում ոչ թե Թուրքիայի վարչական ապարատի վերակառուցման ցանկությունը, այլ միայն իր երկրի շահերը։ Սակայն անգլիացիներն աշխատում էին թաքցնել իրենց շահամոլ քաղաքականությունը «մարդասիրության» քողի տակ։ Լ. Մալլեթը նշում էր, քանի դեռ բարենորոգումների նախագիծը հաստատված չէ, թուրքական իշխանությունները անպայման կփորձեն կանխել այն։ Դա միաժամանակ Թուրքիայի ձեռքբերող կաղատեր զանգվածային նոր կոտորածներ կազմակերպելու այն նահանգներում, որոնց համար նախատեսվում էին բարենորոգումներ։ Ելնելով դրանից, Մալլեթը գտնում էր, որ անգլիացիներն են այն միակ ժողովուրդը, որ պետք է ստանձնեն բարենորոգումների պատասխանատվությունը և դրանք հաջողությամբ իրագործեն, և որ Բրիտանիան է այն միակ պետությունը, որին այդ հնարավորությունը կվստահեն մյուս երկրները⁴։ Անգլիացու այս համոզմունքը իր ժողովրդի ու պետության բացառիկության մասին անհիմն էին ու անբացատրելի։

Անգլիայի արտաքին գործերի նախարարության պարագլուխները, նույնիսկ նեղ շրջանակներում Թուրքիայի առաջարկն ընդունելու հարցը քննարկելիս, չէին թաքցնում իրենց կեղծ գոհունակությունը դեպի Թուրքիան, նրա շահերը պաշտպանելու պատրաստակամությունը։ Նրանք մտահոգված էին, որ Թուրքիան ժառանգողներ վարձելու առաջարկով դիմել էր միայն Անգլիային և վախենում էին, որ թուրքական վարչական ապարատի տարրեր ճյուղերում միայն մեկ տերության գործիչների ներգրավումը կարող էր բարդություններ առաջացնել Թուրքիայի համար, հարուցելով մյուս տերությունների դժգոհությունը⁵։ Անգլիայի արտաքին գործերի նախարար է. Գրեյը Կ. Պոլսում անգլիական դեսպան

⁴ BDOW, № 479.

⁵ BDOW, № № 479, 480.

Հոռութիւն գրած նամակում նշում է. «Անգլիական կառավարութիւնը շի ցանկանում նման դժվարութիւններ առաջացնել Թուրքիայի համար, քանի որ ամեն կերպ՝ իր հնարավորութիւնների սահմաններում, աշխատում է և պատրաստ է օգնել Թուրքական կառավարությանը, որ նա իրագործի բարենորոգումների իր հիանալի մտադրութիւնները»⁶։ Անգլիան փորձում էր հավաստիացնել, թե «Բրիտանիայի ամենամեծ ցանկութիւնն է պահպանել Թուրքիայի իշխանութիւնը Ասիայում և անցկացնել բարենորոգումներ հայերի համար»⁷։ Իրականում անգլիական կառավարութիւնը ամենևին էլ չէր հուզում ո՛չ հայերի ճակատագիրն ընդհանրապես, ո՛չ էլ բարենորոգումների հարցը մասնավորապես։ Անգլիայի ցանկութիւնն էր, որպէս գլխավոր խաղաքարտ, կրկին Հայկական հարցը ծառայեցնել իր նպատակներին։

Կասկած չկար, որ Բրիտանիան, ելնելով իր սեփական շահերից, պետք է ընդուներ Թուրքիայի առաջարկը, սակայն երկար ժամանակ նա, վարելով իր դիվանագիտական խաղերը, ձգտելու էր տպավորութիւն ստեղծել, թե ցանկանում է իմանալ իր դաշնակիցների կարծիքը և մինչև անգամ «դեկավարվել» դրանով։

Անգլիայի արտաքին գործերի նախարարութիւնը հուզող մյուս խնդիրը Թուրքական առաջարկութիւնն ընդունելու շրջանակների հարցն էր։ Այսինքն՝ այն ընդունել ամբողջովին և Թուրքիա ուղարկել ծառայողներ բոլոր ասպարեզների համար, որ խնդրել էին Թուրքերը, թե՞ ընտրովի՝ միայն այն բնագավառների համար, որոնք անգլիացիներին թվում էին կարևոր։

Անգլիական տեսակետից առաջարկի ամենակարևոր և ընդունելի մասը վերաբերում էր ժանդարմերիային։ Անգլիան իր համաձայնութիւնն աշխատում էր բացատրել իր այն պատասխանատվութիւնն ոչ հստակութեամբ, երբ ժանդար-

⁶ ՀՀ ԳԿԳԱ, ք. FO, Rol. 48, FO 195/2450, p. 117.

⁷ BDOW, № 479.

մերիայում սպանների ու տեսուչների պաշտոնները անգլիացիների փոխարեն կգրավենին այլ տերությունների ներկայացուցիչները⁸։ Ինչևէ, եթե տեական քննարկումից հետո նախարարության ղեկավարները, նախարար է. Գրեյի գլխավորությամբ, միանշանակ կարծիք ունեն ժանդարմերիայի հարցի շուրջ, ապա մյուս քննազննության ժողովուրդների հետ կապված պատկերը չէր հստակեցվում։ Քանն այն է, որ անգլիական դիվանագետները մեծ կարևորություն չէին տալիս գյուղատնտեսության, անտառապահության, արդարադատության և հասարակական աշխատանքների նախարարությունների տեսուչների պաշտոններին և գտնում էին, որ դրանք կարելի էր զիջել գերմանացիներին կամ ֆրանսիացիներին⁹։ Անգլիան բավական կարևոր և ընդունելի էր համարում ժողովությունը ներքին գործերի նախարարության ասպարեզում։ Մակայն այստեղ նույնպես նա ընտրություն էր կատարում՝ առավելություն տալով ներքին գործերի նախարարության գլխավոր տեսուչին, որը կծառայեր որպես կապող օղակ կառավարության և ժանդարմերիայի տեղական տեսուչների միջև։

Անգլիային անհանգստացնող երրորդ խնդիրը Մեծ տերությունների վերաբերմունքն էր իր հնարավոր դրական պատասխանի նկատմամբ։ Մեծ Թրիտանիայի համար պարզ էր, որ տվյալ դեպքում բոլորից շատ մտահոգված կլինեին Ռուսաստանը՝ միակ պետությունը, որը ուղղակիորեն և անմիջապես սահմանակցում էր Թուրքիային։ Այս հանգամանքը կարող էր նպաստել Անգլիայի հախաբերությունների լարմանը իր դաշնակցի՝ Ռուսաստանի հետ։ Մակայն անգլիական կողմը թաքցնում էր իրեն անհանգստացնող այս հանգամանքը և միևնույն ժամանակ, չցանկանալով կորցնել հեղինակությունը Թուրքիայի մոտ, պատկերը ներկայացնում էր այնպես, թե Ռուսաստանի դժգոհությունը կարող էր բար-

⁸ Տե՛ս նույն տեղում։

⁹ ՀՀ ԳԿԱ, ֆ. ԻՕ, ՂՈ 48, ԲՕ 196/2150, p. 117.

դություններ առաջացնել հենց Թուրքիայի համար։ Այդ պատճառով է՝ Գրեյը թուրքական կառավարությանն առաջարկում էր նախապես Ռուսաստանին որոշակիորեն տեղեկացնել իրենց՝ թուրք-անգլիական ծրագրերին։ Անգլիական գործիչների կարծիքով Ռուսաստանին հաղորդվելիք տեղեկությունները կարող էին որոշ չափով փարատել Ռուսաստանի կասկածները իրենց երկրի դիրքորոշման վերաբերյալ¹⁰։ Ռուսաստանին տեղյակ պահելու հարցը դիմադրություն չառաջացրեց թուրքական կառավարության շրջաններում, սակայն նա բացարձակ դեմ էր Ռուսաստանի մասնակցությանը առաջարկված գործում։

Ինչ վերաբերում է Ֆրանսիային և Գերմանիային, ապա անգլիական դիվանագետները չէին կարծում, թե թուրքական վարչության տեղական օղակներում ծառայողների նշանակումը կարող էր հակասել նրանց շահերին։ Սակայն նրանք գտնում էին, որ ներքին գործերի նախարարության համար առաջարկված պաշտոնների հանգամանքը կարող է դժգոհության ու նախանձի տեղիք տալ¹¹։ Ելնելով դրանից, նրանք Թեֆլիկ փաշային խորհուրդ էին տալիս դիմել այնպիսի քայլերի, որոնք կկանխեն նաև այս անցանկալի երևույթները։

Ինչևէ, Բրիտանիան պատրաստվում էր դրական պատասխան տալ Թուրքիային։ Անգլիական կաբինետը դեռ չէր դիմել գործնական քայլերի, երբ նրա ծրագրերը հայտնի դարձան Ռուսաստանին, որը փորձում էր խոչընդոտել դրանց իրագործումը։ Ռուսաստանի արտգործնախարարը Գրեյի ուշադրությունը հրավիրում էր այն հանգամանքի վրա, որ Ռուսաստանը մեծ կարևորություն է տալիս ժանդարմերիայի հարցին և այն ոչ մի կերպ չի անջատում Ասիական Թուրքիայում կատարվելիք բարենորոգումների հարցից։ Այդ իսկ պատճառով Ռուսաստանն առաջարկում էր խնդրո առարկա հարցի քննարկումը հանձնարարել երեք դեսպաններին¹²։ Այ-

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 119։

¹¹ BDOW, № 479.

¹² Նույն տեղում, № 484։

սինքն՝ Ռուսաստանը բացահայտ դեմ էր Անգլիայի ձեռնարկած միակողմանի քայլերին:

Սակայն անգլիական կաբինետը չէր պատրաստվում հրաժարվել Թուրքիայի առաջարկից և գտնում էր, որ անհրաժեշտ էր այդ հարցում կոտրել Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի դիմադրությունը: Ա. Նիքոլսոնը ֆրանսիական և ռուսական դեսպաններին փորձում էր համոզել, թե իրոք Հայաստանի համար բարենորոգումները հրատապ են, բայց դրանք հնարավոր չէ իրագործել ընդհանրապես, եթե մերժվի ժանդարմերիայի վերաբերյալ արված առաջարկը, որովհետև այդ դեպքում Թուրքիան կարող է հետ կանգնել բարենորոգումների ցանկությանից¹⁸, Նիքոլսոնը ռուսներին փորձում էր համոզել, թե իրենք ոչ մի շահ չունեն տվյալ հարցում, որ միայն բարենորոգումներ կատարելու միտումն է իրենց ստիպում գոնե մասամբ ընդունել արված առաջարկը: Սակայն անգլիական դիվանագիտության ջանքերն ապարդյուն էին: Ռուսական կաբինետը չէր պատրաստվում փոխել իր տեսակետը: Ռուսաստանի դիրքորոշմանը հակառակ Ֆրանսիան պարզողշովին կիսում էր Անգլիայի կարծիքը:

1913 թ. մայիսի 24-ին է. Գրեյը թուրքական կառավարությանը տեղեկացնում է Նորին Մեծության կառավարության «անկեղծ» ցանկության մասին և նշում, որ կայսերական կառավարությունը պատրաստ է, հնարավորության սահմաններում, օգնել օսմանյան կառավարությանը՝ իրագործելու իր «փայլուն» մտադրությունները: Արտգործնախարարը հայտնում է թուրքական կաբինետին, որ անգլիական կառավարությունը, Թուրքիայի համար բարդություններ չստեղծելու նպատակով, հարմար է գտնում սկզբնական շրջանում անգլիական ծառայողների գործունեությունը սահմանափակել համեմատաբար փոքր շրջանում, Անատոլիայի 7 վիլայեթների տարածքում: Զբաղվածության առումով՝ բացի ներքին գործերի նախարարության գլխավոր հսկիչի պաշ-

18 Նույն տեղում, № 485:

տոնից, Անգլիան ընդունում էր միայն ժանդարմերիայում ծառայելու առաջարկը:

Թեև Անգլիան իր համաձայնությունն արդեն հայտնել էր Թուրքիային, բայց շարունակում էր ժանդարմերիայի և հայկական բարենորոգումների հարցերի շուրջ բանակցություններ վարել Ֆրանսիայի, Գերմանիայի և հատկապես Ռուսաստանի հետ: Նա չէր կարողանում ուսններին համոզել, թե հայկական վիլայեթներում անգլիական սպաների ներկայությունը չի հակասում Ռուսաստանի շահերին և նրանց գործունեությունը չի առաջացնի Ռուսաստանի դժգոհությունը¹⁴: Իսկ Ռուսաստանն էլ ոչ մի կերպ չէր ցանկանում հրաժարվել իր ներկայացրած պահանջներից և համաձայնել բրիտանական սպաների միջոցով Թուրքիայի ժանդարմերիայի վերակառուցմանը: Սազոնովը չէր թաքցնում Ռուսաստանի շահագրգռվածությունը Արևմտյան Հայաստանի հարցում և նույնիսկ տեղյակ էր պահել Գրեյին, որ արևմտահայերը դիմել են Ռուսաստանին բռնազրավելու իրենց երկիրը: Նշելով, որ Արևմտյան Հայաստանը բռնազավթելու մասին խոսք լինել չի կարող, Սազոնովն այնուամենայնիվ ընդգծում էր Ռուսաստանի անզիջում դիրքը այնտեղ բարենորոգումներ անցկացնելու կապակցությամբ: Ռուսական կառավարությունը այն կարծիքին էր, որ Թուրքական ժանդարմերիայի վերակառուցման գործում Անգլիային տրվող միակողմանի առավելությունները կարող էին ուժեղացնել Անգլիայի դիրքերը Փոքր Ասիայում՝ ի վնաս Ռուսաստանի շահերի: Ռուսաստանը գրտնում էր, որ Թուրքիայի ժանդարմերիայի վերակառուցմանը հավասարապես պետք է մասնակցեն Անտանտի բոլոր պետությունները և պետք է բացառվի Գերմանիայի միջամտությունը¹⁵: Իսկ Թուրքական կառավարությունն աշխատում էր այս հարցում մեկուսացնել Ռուսաստանին և, խաղալով Անգլիայի ու Գերմանիայի հակասությունների վրա, ընդհանրապես ձախողել որևէ պետության միջամտությունը Թուրքիա-

14 Նույն տեղում, № 492:

15 Նույն տեղում, № 499:

յի ներքին գործերին: Գիտակցելով այդպիսի խաղի իմաստը, Սաղոնովը Անգլիային զգուշացնում էր, որ եթե Թուրքիան ընդհանրապես մերժի արտասահմանյան սպաների ծառայությունը, ապա Ռուսաստանը ստիպված կլինի հասկացնել նրան, որ հնարավոր նոր անկարգությունների և ջարդերի դեպքում Ռուսաստանն անպայման ստիպված կլինի միջամտել: Այս անգամ, շեշտում էր Սաղոնովը, «Ռուսաստանը չի կրկնի իր սխալը և հայկական ջարդերի դեպքում պասիվ դիրք չի գրավի»¹⁶:

Ռուսական դիվանագետները շարունակում էին պնդել, որ բարենորոգումների ընդհանուր հարցի քննարկումը պետք է տեղի ունենա Կ. Պոլսում և ոչ թե Լոնդոնում, ինչպես առաջարկել էր է. Գրեյը:

Անգլիական կաբինետը անարդարացի և անհեթեթ էր համարում Սաղոնովի պահանջը՝ մերժել Թուրքիային և անհնար էր համարում իրենց տված խոստման խախտումը: Ինչպես նշում էր Ա. Նիքոլսոնը, մերժումը ոչ միայն կբերեր Թուրքական կառավարության դժգոհությանը, այլև կբարդացներ և կհետաձգեր բարենորոգումների անցկացման հարցն ընդհանրապես: Իսկ Անգլիան, ինչպես հավաստիացնում էր Ա. Նիքոլսոնը, ցանկանում էր հարցը քննարկման դնել հնարավորին չափ առանց հետաձգման¹⁷: Բացի այդ, անգլիական դիվանագետներին մեծապես մտահոգում էր այն հանգամանքը, որ Թուրքիան մերժում ստանալուց հետո նույն խնդրանքով անմիջապես կդիմեր Գերմանիային, իսկ նման դեպքում ոչ ոք իրավասու չէր լինի կանխել այն: Իրադարձությունների այդպիսի շրջադարձը չէր համապատասխանի ո՛չ Ռուսաստանի, ո՛չ էլ Անգլիայի շահերին:

Այսպիսով, իրավիճակն այնպիսին էր, որ փոխհամաձայնության չգալը կարող էր հանգեցնել բարդությունների՝ Ռուսաստանի և Անգլիայի միջև: Անգլիայի համար ստեղծվել էին

¹⁶ BDOW, № 492.

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

ոչ նախանձեղի պայմաններ. մի կողմից Ռուսաստանը, որի հետ Անգլիան չէր ցանկանում վատացնել հարաբերությունները, և մյուս կողմից՝ Թուրքիան, որի աչքում հեղինակությունն ու վստահությունը կորցնելը ցանկալի չէր: Խնդիրն իրոք բարդ էր: Չցանկանալով «մարտի» ելնել Ռուսաստանի դեմ, Անգլիայի արտաքին գործերի նախարարությունը, Գրեյի գլխավորությամբ, նոր որոշում էր պատրաստում: Այն է՝ հետաձգել անգլիական սպաների ուղարկումը Թուրքիա՝ մինչև բարենորոգումների ընդհանուր նախագծի պատրաստ լինելը: Ա. Նիքոլսոնին հանձնարարվել էր այս որոշմանը ծանոթացնել թուրքական կառավարությանը, իսկ ժառայության հետաձգումը բացատրելիս շեշտը դնել այն բանի վրա, որ ժանդարմերիայի հարցն ընդհանուր բարենորոգումների ժրագրի բաղկացուցիչ մասն է, և քանի որ բարենորոգումների նախագիծը պատրաստ չէ, ուստի սպաներն էլ չեն կարող սնցնել աշխատանքի: Պատրաստվելով նման տեղեկատվություն ուղարկել Թուրքիա, անգլիական կառավարությունը 1913 թ. մայիսի 26-ին Ռուսաստանին հայտնում է իր պատրաստակամությունը՝ ընդունել Ռուսաստանի առաջարկը բարենորոգումների հարցը Կ. Պոլսում քննարկման դնելու վերաբերյալ: Անգլիական ղեկավարները իրենց կեղծ գոհունակությունն էին հայտնում բարենորոգումների քննարկման գործում Ռուսաստանի առաջատար դերի կապակցությամբ և համապատասխան կարգադրություններ էին անում Թուրքիայում Անգլիայի դեսպան Լոութերին¹⁸: Սակայն Բրիտանիայի «մտահոգվածությանը» վերջ չկար: Է. Գրեյը անգլիական դեսպանների միջոցով Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի և Նույնիսկ Գերմանիայի կառավարություններին այն կարծիքն էր հայտնում, որ մինչև բարենորոգումների նախագծի քննարկումը բավական ժամանակ կանցնի, իսկ այդ ընթացքում հնարավոր են նոր ջարդեր, իսկ թուրքական կառավարությունը, որը հայկական ջարդերի մշտական կազմակերպիչն է եղել, ձեռնադրեն կարող էր արդարանալ, թե իր

¹⁸ «Реформы в Армении», док. № 33, стр. 42.

խնդրանքը Անգլիայի կողմից մերժվել է, և ինքը հնարավորություն չունի կանխելու «անկարգությունները»: Գրելը նշում էր, որ Ռուսաստանը պետք է նկատի ունենա այդ հանգամանքը, հակառակ դեպքում անգլիացիներն իրենց ազատ կհամարեն պատասխանատվությունից¹⁰:

Չնայած այսպիսի «բարյացակամ» հարաբերությունների դրսևորմանը, Անգլիայի և Ռուսաստանի համար պարզ էր, որ իրենց հարաբերությունները լարված են և հեռու իրական փոխհամաձայնությունից: Այս ամենը ակնհայտ էր նաև Թուրքիայի համար, որը Անգլիային արած առաջարկությամբ ձգտում էր և կարողացավ հասնել անգլո-ռուսական հարաբերությունների լարվածությանը և տարաձայնությունների սրմանը: Թուրքիան դժգոհելու առիթ չունեիր, քանի որ, փաստորեն, իրագործվեց բարենորոգումները ձախողելու իր ավանդական քաղաքականությունը:

¹⁰ BDOW, № 496, 499.